

מה זו בכלל משפחה? על הגדרות וקשרים חברתיים חלופיים מתוך

פורום "נשים שלא רוצות ילדים"/אורנה דונת

ההרצאה הוצגה בכנס מגדר בשטח ובאקדמיה, מאי 2011, "שטח מוליד משפחה", באוניברסיטת בר אילן.

המחשבות שאציג בפניכן בדקות הקרובות מבוססות על מחקר איכותני שערכתי בין השנים 2004-2007 בנושא הבחירה בחיים ללא ילדים בישראל. זהו מחקר שנערך באמצעות שתי שיטות מחקר: ראיונות עומק עם נשים וגברים שאינם רוצים להיות הורים וניתוח תכנים בפורום "נשים שלא רוצות ילדים" בפורטל האינטרנט "תפוז".

לא במקרה שאלתי בכותרת ההרצאה "מה זו בכלל משפחה". השאלה רחוקה מלהיות טיזר ריק מתוכן עבורי.

ככל שעובר הזמן ובעקבות מחקרים שאני עורכת בנושא – אני מתרשמת שאני פחות ופחות יודעת מהי משפחה.

וזאת למרות שיש לי שתיים.

ואולי בגלל שיש לי שתיים: המשפחה הביולוגית שאליה נולדתי; והמשפחה שבחרתי.

בתקופה האחרונה אני שואלת את עצמי האם משפחה היא אנשים או שמשפחה היא ערכים; ומה בין ערכים של משפחתיות והומניזם.

אני בוחנת האם משפחה היא ב-doing – כלומר, האם עושים אותה, ממחיזים אותה; עובדים בה

כדי לתחזק אותה; או שהיא ב-being – כלומר, שפשוט חיים בתוכה ומרגישים אותה.

ואני בעיקר שואלת את עצמי האם עוד נדרש בכלל לחיות לאורו של המונח "משפחה" או שאבד עליו הכלח.

הקונספט של משפחה ושל יחסי-שארות נחקר כבר למעלה מ-100 שנה באנתרופולוגיה, ובספרות המחקרית האנתרופולוגית, הסוציולוגית והפמיניסטית אין תמימות-דעים או תשובה חד-משמעית לשאלה מהי משפחה. מה שכן, מוסכם שהוא טומן בחובו מגוון של משמעויות חברתיות,

כלכליות וסמליות, ושהתפיסה המסורתית רואה במשפחה את התשתית הבסיסית ביותר של החברה.

בתפיסה הרווחת, ואני מתייחסת לזו הרווחת בחברה המערבית - לרוב -

- משפחה נתפסת כקבוצת ההתייחסות הראשונית והמרכזית בחייו של אדם.
- היא מייצגת ערכים חיוביים כגון: אהבה, תמיכה, ביטחון, הגנה וקבלה.
- מבנה המשפחה הרצוי מורכב מזוג הטרוסקסואלי נשוי, שחי עם ילדיו הביולוגיים תחת קורת גג אחת. מבנה זה הוא המודל הנשאף, הוא זה שנתפס כמבטא את סדר הדברים האידיאלי, האמיתי והמוערך ביותר.

במילים אחרות, המשפחה הרצויה חברתית כוללת בתוכה - את 'סדר החוק' (כלומר נישואין בין בני-זוג הטרוסקסואלים) ואת 'סדר הטבע' (כלומר קשר גנטי עם ילדים ביולוגיים). ומה במצוי? כידוע, חלו שינויים רבים במוסד המשפחה במהלך המאה העשרים והמציאות כיום מורכבת ממודלים רבים יותר מ"הרצוי", מודלים שטורפים את קלפי הטבע והחוק: משפחות קוויריות; משפחות של הורות יחידנית; משפחות של 3 ו-4 הורים; משפחות ללא נישואין מלכתחילה; משפחות אחרי גירושין; משפחות עם ילדים מאומצים; משפחות עם ילדים ביולוגיים ומאומצים; משפחות "פרק ב'" שלא בהכרח גרות תחת קורת-גג אחת בשני בתים נפרדים.

כל המודלים הקיימים שציינתי עד כה - כוללים בתוכם ילדים.

בחירה בחיים בלי ילדים מגלגלת לפתחנו הזדמנות לפירוק נוסף של המונח "משפחה", והפירוק הזה רחוק מלהיות סמנטי בלבד: המונחים "משפחה", "משפחתיות", "טיפוס משפחתי" - מהותיים ומשפיעים על חיי היומיום של אנשים בשר ודם.

אם נקודת המוצא של הדיון היתה שברור שכולנו מבקשים להתכסות בשמיכת המונחים המקובלים והמוכרים ולהתכרבל תחתיה, אזי הדיון יכול היה להסתיים באמירה פשוטה לפיה אנשים שלא רוצים ילדים ושחיים בזוגיות - מבקשים להיקרא משפחה ללא ילדים (Childfree Families).

אבל לא כך הוא.

קולות שנשמעים בפורום "נשים שלא רוצות ילדים" מלמדים שגם הפעם הדברים מורכבים יותר.

כך למשל תהתה אחת הכותבות בפורום לאור דיון בשאלה האם בני-זוג שאינם נשואים וללא ילדים – הם משפחה :

לטעמי השאלה היא אחרת לגמרי.
 השאלה היא לא למה אבא + אמא + ילד = משפחה, אלא למה כל מי שלא כלול בנוסחה הזו, צריך להילחם בשיניים כדי לזכות בהכרה ובזכות להשתמש בשם העצם "משפחה"? למה אנחנו רוצים להיקרא משפחה? למה אי-אפשר לקרוא לכל אחת מהווריאציות בשם אחר? למה זה הסטנדרט?
 המושג "משפחה" הוא בעל משמעות שונה לכל אחד ואחת מאיתנו, אז למה להילחם כל כך חזק כדי שנוכל כולנו ליפול באותה הגדרה, שבפני עצמה היא ריקה? השאלה היא לא למה את צריכה לעשות אל"ף ובי"ת, כדי להתאים לנוסחה, אלא למה את רוצה לעשות את זה מלכתחילה? למה את חושבת שאתם פחות "משפחה", אם אתם לא נשואים?
 אני לא חושבת שיש לזה משמעות פנימית, אלא יותר אישור חברתי ותחושת שייכות, שאלה מאיתנו שלא חיים חיים "רגילים", נלחמים על דברים שהם בעצם זוטות רק כדי לא להרגיש כל כך אוטוסיידרים. אז אולי אני אוהבת נשים ולא גברים ואני מעדיפה לחיות בקומונה במדבר, מאשר בבית צמוד קרקע בתל מונד, ואני רוצה תוכים ולא ילדים, אבל אני עדיין יכולה להגיד שאני ואשתי והתוכים הננו "משפחה". רק צריך להרחיב קצת את הגבולות של מילון המושגים ה"נורמלי", שכולנו חייבים להתיישר לפיו, ואז אנחנו עדיין בסדר.
 [מה שמזרז בעיניי] זה הצורך לקטלג ולסווג ולשים כל דבר בקופסה עם תווית, ועוד יותר הצורך להשוות ולהתאים את הקופסאות שלי לקופסאות הצרות והנוקשות של אנשים אחרים, בלי לעצור ולהבין שהקופסה שלי בסדר, כל עוד היא מתאימה לי.

כותבת אחרת בפורום, ענתה לה :

אפשר לקרוא לזה "ידועים בציבור שאוכלים ביום שישי בערב אצל ההורים שלי ושלו" או כל דבר אחר, אבל בשביל מה להתחיל להמציא הגדרות, כשכבר יש אחת שיושבת בול על המצב שלנו?
 כשהצעת לי לבן זוגי נישואים, לא באמת רציתי להתחתן איתו, לא רציתי לערוך חתונה, לא רציתי שמוסד כלשהו יחיל עלינו חוקי נישואים [...] רציתי שהוא יהיה המשפחה שלי ואני שלו. פשוט כך. רציתי ששנינו נהיה משפחה.
 זה לא נכון שמשפחה זה רק הורים וילדים, זה אף פעם לא היה נכון, ולא אני זו שנלחמת [כדי] להרחיב את ההגדרה, אלא אחרים נלחמים [כדי] לצמצם אותה.

ומנהלת הפורום כתבה :

אני אכן מרגישה שלהגיד – בן הזוג שלי הוא המשפחה שלי – נותן לזה "ערך מוסף" עבורי, מעבר להיותו בן זוג: זה גורם לי להרגיש שהוא יעשה הכול בשבילי ואני בשבילו; שהוא זה שיהיה שם בבית החולים; שהוא יעזוב הכול ויבוא כשאצטרך אותו במקרה של אסון חס וחלילה. כל אחד יהיה איש הקשר של השני.
 לא באמת צריך להגדיר אותנו כ"משפחה" כדי שכל הדברים האלה יתקיימו. זה עניין רגשי מותנה נטו.
 עם כל זה שהוא בן זוגי, יש משהו שמחמם לי קצת את הלב בלחשוב שהוא גם "משפחה" שלי.

דבריהן של שתי הכותבות האחרונות – לא מביעים כמיהה לקבלת גושפנקא חברתית מבחוץ

באמצעות שימת הכותרת "משפחה" מעל ראשן, אלא הם מדברים בשפה של צרכים.

שפת הצרכים מובילה אותי לשאלה מרכזית בדיון :

מה בעצם אנחנו מנסים להשיג באמצעות קריאה לעצמנו ולקבוצת אנשים – "משפחה"?

התשובה מתבהרת קצת יותר באמצעות מי שלא רוצה ילדים ועדיין מבקשת להגדיר עצמה באמצעות המונח.

המשאלה שמובעת בכותרת "משפחה" היא לחוש שייכות ולזכות בכל אותן הבטחות שטמונות בה לכאורה: הגנה, תמיכה, דאגה, אמון, הדדיות, ביטחון, אהבה וקבלה.

המילה "משפחה" והתייחסות לאנשים שיקרים לנו באמצעותה, מספקות מעין גלימה שנדמה שאם רק נתעטף בה היא כבר תיצר מעצמה סוג מסוים של מערכות-יחסים בינינו לבין הקרובים לנו והיא כבר תשמור עלינו מפני האחרים, מפני כל אלה שהם לא המשפחה שלנו.

על-פי תפיסות אלה, מגוון מערכות-היחסים האנושיות שאינן מוגדרות פורמלית כמשפחה, הן אולי טובות ומיטיבות, אבל חברתית, הן אינן נתפסות כדבר האמיתי.

הן נדמות כארעיות, זמניות ולא יציבות.

מערכות-יחסים שלא מוגדרות חברתית כמשפחה נתפסות כגלימה רעועה, גלימה שמשב הרוח הראשון יאיים לקרוע אותה מעלינו ויותר אותנו חשופים.

בעוד משפחה לא.

משפחה (ביולוגית) נתפסת כגלימה המהודקת לעור.

כך למשל כתב האנתרופולוג דיוויד שניידר על תפיסתם של אמריקאים בנוגע לקשרים שהחברה ממקמת בראש הפירמידה: "מערכת היחסים 'האמיתית' או 'המבוססת על דם' או 'מלידה' לעולם אינה יכולה להיגדע, ואין זה משנה מהו מעמדה החוקי. זכויות חוקיות עשויות ללכת לאיבוד, אך קרבת דם לא. קרבת דם מוגדרת כעובדה אובייקטיבית של הטבע [...] טבעה אינו יכול להיכחד או להשתנות [...] בהחלט ייתכן שאדם יתנכר או ינשל את בנו או בתו [...]."

הורה וילדו, וכן אחים, עשויים שלא לראות זה את זה; לא להזכיר זה את זה; לא להיות בשום קשר שהוא, כאילו הם אינם מודעים לקיומם כלל. אך ברור לכול שהם עדיין יישארו הורה וילד או אחים. דבר אינו יכול להכחיד או לשנות את מערכת היחסים הביולוגית הקיימת ביניהם, ועל כן הם נותרים קרובי דם [...] מערכת יחסים המבוססת על קרבת דם היא קשר של זהות. אנשים אלה חולקים זהות משותפת, כך הם מאמינים."

בפורום "נשים שלא רוצות ילדים" יש מי שמציבות סימן שאלה גם מעל חלוקה היררכית זו ומעל התפיסה שדם סמיך ממים.

כך למשל כתבה אחת הנשים בפורום:

חברים זו דרגת קרבה גבוהה הרבה יותר ממשפחה. משפחה אכזבה, משפחה החלפתי, חברים היו שם בשבילי ברגעים הכי קשים, לא אכזבו ולא התחלפו.

כותבת שנייה רשמה –

אני אישית סומכת על חברים מסוימים שלי, הרבה יותר מאשר על אחותי, ובוודאי יותר משסמכתי על אנשים כמו אבא שלי [...]

וכותבת שלישית סיפרה –

יש לי חברים שהם הרבה יותר "משפחה" בשבילי, מאשר קבוצה של אנשים שבמקרה נולדתי לתוכה.

דברים אלה מצטרפים לגוף ידע עשיר על-אודות הקרוי בספרות המחקרית "משפחה נבחרת" (Chosen Family).

מדובר במערכות-יחסים שאליהן אני מתייחסת כקשרי-רצון בשונה מקשרי-דם. בקשרי-רצון (דוגמת זוגיות וחברות) מדובר לרוב במרחב של אינטרסים דומים, תחומי עניין משותפים, סגנון חיים דומה, הנאה משהות יחדיו, נוכחות מרגיעה, תמיכה הדדית, שיתוף ושותפות סוד. מדובר במערכות-יחסים מבחירה, שרלוונטיות בעיקר, אך לא רק – לאנשים שאורחות חייהם לא נורמטיביים ושנויים במחלוקת.

פעמים רבות במקרים אלה, ההבטחה החברתית לפיה המשפחה הביולוגית - זו שפועלת על-פי סדר הטבע, זו שאמורה היתה להיות 'שמורת-טבע' מוגנת – כשלה מלהתקיים; בעוד המשפחה הנבחרת היא זו שתפסה את מקומה של הראשונה והוכיחה את עצמה.

מחקרים על משפחות נבחרות ועדויות מחיי היומיום, עשויים לספר לנו שלעתים גם תפיסה אידיאלית זו של חברות וזוגיות לא בהכרח מתממשת בפועל והציפיות לא בהכרח נענות. ועדיין, הצורך לזכות בכל מה שהמונח "משפחה" מבטיח לנו – מוביל קבוצות שונות לרצות להיכנס תחת ההגדרה.

שפת הצרכים לא נוצרת בחלל ריק.

כניסה בשערי מוסד המשפחה נתפסת כעדות לנורמליות ולתו תקן של הצלחה, ומי שלא נכנס בשערי עשוי להתהלך בעולם בתחושת כישלון וכמי שנידון לחיים של בדידות ואומללות. מי שנתפס כבעל וכבעלת משפחה, מי שנתפס על-ידי סביבתו כ"אדם משפחתי" ומי שנתפסת כ"טיפוס אמהי" - ממוקמים גבוה יותר בסולם ההערכה החברתית בהשוואה למי שלא.

במילים אחרות – המונח "משפחה" על הטיותיו השונות מספק תחושת שייכות בין היתר באמצעות יצירת תיוגים, מובחנות והיררכיות בין בני-אדם.

בסימו של השיטוט הקצר שעשיתי כאן, אני נותרת עם שאלות על משפחה – בין אם ביולוגית ובין אם נבחרת; ועל הצורך בהגדרות: האם הן עצמן אלה ששומרות ומגינות? האם הן דווקא יוצרות מובחנות וניכור? האם הן מרחיבות את יכולת התנועה האישית והחברתית או שמא מגבילות אותה?

אני מבקשת לסיים במספר שאלות נוספות ותמות:

האם ניתן לדמיין יום בו ניפטר מחלוקות בינאריות לפיהן משפחה זו הפסגה הנשאפת בסקאלת מערכות-היחסים; ולפיהן מה שלא נחשב למשפחה נתפס כקוריוז וכשלב-ביניים זמני בלבד? האם ניתן לדמיין יום בו ניפטר מניכוס ערכים חיוביים בלבד, למרחב המשפחתי בלבד? מה תהיה משמעותה של משפחה - ביום בו לא רק ארגונים שעוסקים בנושא - אלא כל מי שמתעלם ומכחיש - יניח בצד אידיאליזציות, ויסכים להסתכל נכוחה על מציאות בה משפחה היא גם מרחב של יחסי-כוח, אלימות, סבל ואכזבה? מה תהיה משמעותה של משפחה ביום בו מערכות-יחסים מיטיבות תצלחנה להתקיים או שלא, אך הן תיבחנה על-פי מהותן ההומנית ולא על-פי כותרתם המשפחתית? ומה תהיה משמעותה של משפחה ביום בו הציפייה לאתיקה של אכפתיות, חמלה, אמון, ושמירה על כבודם של בני-אדם, תורחב ותתקיים גם בין זרים?